

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MC
210.650

KELETI KERESZTÉNY KULTÚRA HATÁRAIN KON INNEN ÉS TÚL

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI MŰHELY
Rendtörténeti konferenciák 9.

KELETI KERESZTÉNY KULTÚRA HATÁRAIN KON INNEN ÉS TÚL

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI MŰHELY
Rendtörténeti konferenciák

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Új- és Legújabbkori Történeti Tanszékének sorozata

Sorozatszerkesztő:
Óze Sándor

- 1./1-2. A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára
2. A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig
3. A domonkos rend Magyarországon
- 4./1-2. Decus solitudinis – Pálos évszázadok / Der Paulinerorden. Geschichte - Geist - Kultur
5. A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában
6. A piarista rend Magyarországon
7. / 1-2. Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon
8. / 1-2. Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a Rend lelkeségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről
9. Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl

A kötet megjelenését az NKA 2014. évi könyvkiadási pályázata támogatta.

KELETI KERESZTÉNY KULTÚRA HATÁRAIN KON INNEN ÉS TÚL

A 2012. november 9-én rendezett jubileumi
konferencia tanulmányai

Szerkesztette:
BOJTOS ANITA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Ifjúsági Koordinációs Egyesület
Piliscsaba – Budapest, 2015

A Piliscsabán 2012. november 9-én megtartott görögkatolikus és örmény tematikájú nemzetközi konferencia előadásai.

Lektorálta:
Őze Sándor

Felelős kiadó:
Füzesi Péter Zoltán, elnök (Ifjúsági Koordinációs Központ Egyesület)
Szuromi Szabolcs rektor (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Pályázati azonosító: 3437/01684

© Szerzők, szerkesztő, fordítók, 2015
© Ifjúsági Koordinációs Központ Egyesület, 2015

A kötetet gondozta:
Simonkay Márton

Az idegennyelvű rezüméket gondozta és fordította:
Arató Anna, Baráth Dóra, Isó Gergely, Kovács Dóra

A mutatókat készítette:
Kovács Dóra, Kiss Alpár

A borítót tervezte:
Szuromi Kristóf vázlata alapján Fábrý Katalin
A borítón az örményországi Tatev kolostor látható (Szuromi Kristóf felvétele).

ISSN 1786-8785
ISBN 978-963-308-247-8

Nyomás:
OOK-Press Nyomda (Veszprém)

TARTALOMJEGYZÉK

Ajánlás	6
Előszó	7
BOHÁCS Béla: A szlovákiai magyar görögkatolikus egyházközségek	8
CÉZÁR Nikolett: Armenológiai kutatások a XIX–XX. századi Magyarországon	21
ILYÉS Zoltán: „...hogy fér össze szent istván gondolataival?” – a gyimesbükki görögkatolikusok 1940 és 1944 között	32
KÁLMÁN Peregrin: Állampárti feszültségkeltés a Miskolci Apostoli Exarchátus és a Hajdúdorogi Egyházmegye között	51
KRÁNITZ Péter Pál: Krisztus Lándzsájának és Világosító Szent Gergely jobbjának kálváriája	60
LACH, Milan SJ: Le regole e costituzioni monastiche di Giorgio Giovanniccio Bazilovics OSBM	70
NAGY Márta: Szent Konstantin és Szent Heléna ábrázolása a kereszttel XIX. századi athoszi metszeteken	83
PÁL Emese: Világosító Szent Gergely ábrázolásai Erdélyben	92
POLYAK Mariann: Halász (Fischer) Ferenc ÉS a görögkatolikus oktatás. Állami iskolák alapítása Bereg vármegyében 1876–1886	108
PUSKÁS Bernadett: Kérdések Spalinszky Mihály és Tádé festészetével kapcsolatban	120
Silviu-Julian SANA: Ritual books in the Greek Catholic Episcopacy of Oradea (1850–1900)	140
SIMON Zoltán: Alsó- és Középső-Nyárádmente (egykori) görögkatolikus közösségeinek vallási-etnikai jegyei	152
SZAKÁCS Béla Zsolt: Bizánc peremén: Rendi hovatartozás és térrendezés korai monasztikus építészetünkben	166
VEGSŐ Tamás: A Barkóczy-féle instrukció keletkezése és néhány tanulsága	180
Személynévmutató	188
Helynévmutató	190

CZÉZÁR NIKOLETT

ARMENOLÓGIAI KUTATÁSOK A XIX–XX. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Dolgozatomban egy rövid, de részletes áttekintést szeretnék nyújtani a magyarországi armenológia kialakulásáról. A XIX. század közepétől az 1990-es évek végéig tárgyalom az eseményeket, olyan személyeket bemutatva, akik ismeretterjesztő vagy tudományos munkájukkal hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarországon az armenológia, mint tudományág létrejött. A tanulmányt levéltári források, korabeli újságcikkek, és az általam említett tudósok tudományos munkáit felhasználva készítettem el.

A XIX. század második felében elindult az örmény értelmiség körében egy mozgalom, amely próbálta az örmények körében népszerűsíteni múltuk és őseik tiszteletét. Ez egy időben jelentkezett a magyarországi nemzetiségi kérdéssel. Az *armenizmus* ideológiáját Merz Gyula fogalmazta meg, az ideológia elnevezése is tőle származik, és 1895-ben megjelent munkájában konkretizálta, mely területeken kellene az örmény nemzetnek ezeket a hagyományokat tovább éltetni és megerősíteni. Az armenizmus mögött nem állt magyarsággal szembeni elképzelés. A legfontosabbnak azt tartotta, hogy az örmény hagyományok és kultúra a gyakorlatban is megvalósuljanak a családi életben, a vallásban, a kegyeletben, a nevelésben és oktatásban, az irodalomban és a társadalmi életben és a közügyek területén. Két évvel később megjelent cikkében hangsúlyozta az örmény egyház és vallás szerepét, és az örmény katolikus identitás erősítésének fontosságát. Véleménye szerint az örmény nyelvű rítus és egyházi énekek, az örmény nyelv ápolásának fő lehetőségét biztosították. Arra a kérdésre, hogy Magyarországon az örményeket egységes nemzetként elismerjék, nem látott reális esélyt. Mivel sem gyakorlati, sem intézményi egység nem állt e gondolat mögött – még önálló örmény püspökség sem létezett –, úgy vélte, amíg ezek a kézzel fogható feltételek nem valósulnak meg, addig az örmény egység sem fog létrejönni. Az armenizmus ideológiáján felbátorodva helytörténeti kutatások kezdődtek az örmény egyházi levéltárak gyűjteményeinek felhasználásával. Megjelentek örmény liturgiátörténeti és történeti munkák is, valamint bekapcsolódtak a magyar őstörténet kutatásába, a magyar-örmény rokonság gondolatát erősítve. A tudományos áttörést egy szociális és kulturális kibontakozás is kísérte: az örmények árvaházakat szerveztek, múzeumot és folyóiratot alapítottak.¹

¹ Kovács Bálint: Örmények Erdélyben (A 17. századi letelepedésétől a 20. századig) In: Bernád Rita–Kovács Bálint: A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár. Budapest-Gyulafehérvár-Leipzig, 2011. 41–45.

A magyarországi armenológia mint tudomány meghonosításához hosszú út vezetett, a magyarországi felsőoktatásban csak a századfordulótól, 1901-től jelent meg. A tudományág fejlődésének egyik szálát a XIX. század második felében az erdélyi örmény nemzetiség köréből kikerülő értelmiségiek alkották. A híres szamosújvári (Gherla / Hayak'alak' / Armenopolis / Armenierstadt) tudós pap, Lukácsy Kristóf (Bethlen, 1804. március 30 – Szamosújvár, 1876. október 24.), majd Szongott Kristóf (Marosbogát, 1843. március 21 – Szamosújvár, 1907. január 24.) szamosújvári gimnáziumi tanár – aki *Chorenei Mózes: Nagy Örményország* című munkáját fordította le – tudományos és ismeretterjesztő munkákat publikált az örménység vonatkozásában. Az erdélyi lokálpatrióták és helyi értelmiségiek mellett a budapesti egyetemen megvalósuló armenológiai oktatást kell kiemelnünk, mint a fejlődés második szálát. A századfordulón magántanárként tanított a Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetemen örmény nyelvet és irodalmat Patrubány Lukács (Erzsébetváros, 1861. január 23 – Budapest, 1926. június 1.) nyelvész. Egy hosszabb megszakítás után őt követte az egyetemi katedrán Schütz Ödön (Budapest, 1916. március 29. – Budapest, 1999. november 15.) nyelvész professzor, aki nemcsak kiváló kutatási eredményeit publikálta, de emellett egy rendkívül gazdag könyvgyűjteményt hagyományozott az utókorra, segítve az új generáció orientalistáit és armenológusait kutatásaikban.

Röviden tekintsük át a magyarországi örménység történetét: miért vált fontossá az erdélyi örménységnek saját kultúrája, történelme, nyelve megismertetése az erdélyi és magyarországi közönséggel? A XIII. században kapcsolatba kerültek a magyarok és az örmények, erről tanúskodnak a magyarországi törvénykönyvek, amelyekben megemlítik az Esztergom melletti örmény kereskedők kolóniáját, a „Terra Armenorum”-ot. II. András keresztes hadjáratai során, Kilíkiában is kapcsolatba került az örménységgel. IV. Béla 1243. március 31-én kiadott oklevelében megerősítette az Esztergomban tartózkodó örmények kiváltságait.² A középkori adatok sorát még lehetne folytatni, ugyanakkor a kárpát-medencei jelenlétük szempontjából kiemelkedő örmény betelepülés a XVII. században zajlott: I. Apafi Mihály, erdélyi fejedelem kezdeményezésére örmény családok érkeztek Erdélybe. Ekkortól datálható az örmények és a magyarok tényleges együttélése.

Az örménység gyorsan integrálódott a magyar társadalomba, és új hazájuk hasznos tagjaivá váltak, folytatva kereskedő és iparos tevékenységüket, összekötő kapcsként működtek kelet és nyugat között. Teljes asszimilációról beszélhetünk az esetükben, a legtöbben a XIX. századra már saját nyelvüket is elfelejtették és helyette a magyart tekintették anyanyelvüknek. Az örmény egyház is változásokon ment keresztül, az erdélyi örmények 1689-ben Oxendio Virziresco püspök közreműködésével uniót kötöttek a katolikus egyházzal.³ Ilyen körülmények között kezdődött el

² Gr. Kuun Géza: *Chorenei Mózes, Nagyörményország története*. Eredeti örményből fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta Szongott Kristóf tanár, az „Armenia” szerkesztője (Szamos-Ujvárt, Tordorán Endree Auróra könyvnyomdája, 1892.) In: *Századok* 26. évf. (1892) 10. sz. 835.

³ Kovács Bálint: *Örmények Erdélyben (A 17. századi letelepedésétől a 20. századig)* In: *Kovács: i. m.* 21–23.

a nemzeti öntudatra ébredés egy hosszú és kivételes történelemmel rendelkező nép körében, amelyhez az 1848–49-as forradalom eszméi – mint a szabadság, a nemzeti egyetlenség gondolata – az erdélyi örménységnek további inspirációt nyújtott.

A magyarországi armenológia egyik atyjaként tartják számon Lukácsy Kristóf örmény katolikus papot. Teológiát Bécsben tanult, és itt is szentelték örmény rítus szerint pappá 1826-ban. Fölszentelése után Szamosújváron volt segédlelkész. 1826-tól 1837-ig, ezután tanár a gyulafehérvári papnevelő intézetben 1837-től 1853-ig, majd 1856-ig a gyulafehérvári gimnázium igazgatója volt.⁴ Aktív tevékenységet folytatott az egyházi és a tudományos életben is. Életében folyamatosan küzdött az erdélyi örmény katolikus egyház magasabb fokú autonómiájának megteremtéséért, azaz egy örmény katolikus püspöki szék létrehozásáért. Fő művében a *Historia Armenorum Transsilvaniae*-ben (Bécs, 1859) az örmény egyház hányattatott helyzetét taglalta Erdélyben. Véleménye szerint teljesen ellehetetlenítették az örmény rítusú egyháziak tevékenységét és be akarták olvasztani a római egyházba.⁵ Akadályoztatva voltak az örmény lelkipásztorok az oktatásban, egyik egyházmegyéből a másikba nem volt átjárásuk, nem tudtak papokat felszentelni. Ebben az elszigetelt állapotban kellett küzdeniük egyházuk fennmaradásáért.⁶ Ettől függetlenül nem a katolikus egyházzal való uniót találta rossznak, hanem az örmény püspök kinevezését vélte a legfontosabbnak, szerinte „... csak is az örmény püspökségnek vagy apostoli-helyettnökségnek restaurációja nyújthat garantiát az erdélyi örmény rítusú egyház és nemzetiség fennmaradásának”.⁷ A pedagógusként tevékenykedő Lukácsy 1861-től a szamosújvári örmény algimnázium igazgatója volt, ebben az évben 4000 forintos adományával megalapította a szamosújvári örmény fiúárvasházat. Szamosújvári örmény-katolikus főesperes volt 1856-tól egészen haláláig, 1876-ig. Kéziratban fennmaradt egy általa készített örmény-magyar-latin nyelvű szótár. További művei: *Emlékezetek az erdélyi örmények múlt életéből, melyeket az örmények apostola világosító Szent Gergely 1858. évi ünnepén a szamosújvári örmény szertartási templomban mondott egyházi beszédében előadott.* (Bécs, 1859), valamint *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei* (Kolozsvár, 1870).

Ki kell emelnünk Szongott Kristóf példaértékű tevékenységét is. A Szamosújvárott tevékenykedő pedagógus egész életét az örmény történelem és kultúra bemutatásának szentelte. Munkáiban gazdag néprajzi anyagot találhatunk. Az *Armenia* című örmény-magyar kétnyelvű folyóirat szerkesztője és szerzője volt 1887 és 1907 között,

⁴ Új Magyar Életrajzi Lexikon IV. (I–Ö). Szerk.: Markó László, Magyar Könyvklub, Budapest, 2002. 348.

⁵ „... Bajtay pedig örmény rítusú papot felhatalmazott szent misét latin szertartás szerint is mondani, – mi mindkettő mint hatalmú tulkapás befiltatott, és Battyánnak VI. Pius pápához intézett ez iránti későbbi kérelmére sem engedtetet meg. Ugyancsak Mártonfi, hogy az örményeket annál inkább megnyerje, őket az örmény egyház külön bójteitől önhatalmilag felmentette – nem csak de azok megtartásától tényleg eltoltotta, ...” In: Lukácsy Kristóf: Adalékok az erdélyi örmények történetéhez. Kolozsvár, 1867. 20.

⁶ Lukácsy: l. m. 1–37.

⁷ Lukácsy: l. m. Előszavában olvasható.

halálával a lap megjelenése is megszűnt. Fájalta, hogy maguk az örmények is keveset tudnak a saját történelmükről, ezért megírta Szamosújvár történetét több kötetben. Fő művének – *Szamosújvár szabad királyi város monográphiája (1700–1900)* – bevezető kötetében *Szamosújvár, A magyar-örmény metropolisz írásban és képekben.* (Szamosújvár, 1893) arra hivatkozik, hogy a művében leírtakat eredeti forrásokból, örmény kéziratokból, helyi kereskedő-társaság irataiból és a népköltészet anyagaiból merítve vetette papírra.⁸ Természetesen írásában fellelhetők a túlzás jelei is, ezek viszont Szongott jóhiszemű, túláradó szeretetét és lelkesedését bizonyítják, valamint Szongott nem volt történész, ennek ellenére felismerte az elsődleges források fontosságát saját műve megírásához. Genealógiai munkát is publikált, amelyben az erdélyi örmény anyakönyvek adatai alapján próbálta rendszerezni az erdélyi örmény családokat. A családfakutatás helyett ő azonban az egyes családok neveinek eredetét magyarázta el.⁹

Szamosújvári tanár volt, de nem rendelkezett tanítói szakképzettséggel. Kitaró, 20 évnyi tanítói munkája után, az 1883. évi XXX. tc. 29. paragrafus alapján rendes tanári elismerést kapott. Az ő kezdeményezésére indult el Szamosújváron az *Örmény Múzeum* létrehozásának terve 1905-ben. Gabányi János írta róla, hogy ő volt az a személy, aki megmutatta, hogyan lehet valaki egyszerre a „magyar kultúra becsületes munkása, ugyanakkor örmény identitását megőrző” személy.¹⁰ Szongott írt genealógiai jellegű munkákat és monográfiát, valamint őstörténeti kutatással is foglalkozott.¹¹ Halála előtt pár héttel jelent meg *A magyarok eredete* (Szamosújvár, 1907) címet viselő kötete. Ebben az írásában a magyar-örmény rokonság elméletét állította fel: egészen a honfoglalás idejére ment vissza, és örmény forrásokat felhasználva próbálta bizonyítani a két nép közös eredetét.¹² Sajnálatos módon nagy álmát, a múzeum megnyitását már nem élhette meg. Szongott Kristóf áldozatos és kitartó munkával negyven évig tanított és húsz éven keresztül szerkesztette az *Armenia* folyóiratot. Végrendeletében felesége haszonélvezetével minden ingó és ingatlan vagyontát jótékony célra ajánlotta fel. Könyvtárát és kéziratgyűjteményét az Örmény Múzeumra hagyta örökölni.¹³

Az Erdélyből származó tudós mechitarista atyákról is szót kell ejtenünk, első sorban Ákoncz Kővér István (Gyergyószentmiklós, 1740. november 20 – Velence, 1824. január 29.) főapát és címzetes érsekről és Govrik Gergely (Grigor Govrikan, Szamosújvár, 1840. május 14 – Bécs, 1931. január 20.) mechitarista főapátról. Ákoncz

⁸ Szongott Kristóf: *Szamosújvár, A magyar-örmény metropolisz írásban és képekben.* Todorán Endre „Aurora” könyvnyomda. Szamosújvár, 1893. 3.

⁹ Szongott Kristóf: *A magyar-honi örmény családok genealógiája, tekintettel ezeknek egymás közötti lévő rokonságára, a vezetékek és keresztnévek etimológiai értelmére.* Szamosújvár, 1898.

¹⁰ Gabányi János: Szongott Kristóf születésének 100 éves évfordulója. In: Turul, Szamosújvár, 1943.

¹¹ Fordítása Chorenai Mózes: *Nagy-Örményország története.* 1892.; *A magyar-honi örmény családok genealógiája,* Szamosújvár, 1898.; *A magyarok eredete.* Szamosújvár, 1907.

¹² Budapesti Hírlap (1907. január 26.) In: *Armenia* 1907. február. 56–57.

¹³ Budapesti Hírlap: i. m. 56.

Kövecz István a mechtarista rend velencei ágának harmadik főapátja és első érseke volt. Tanulmányait a velencei mechtaristáknál végezte. Szerzetesi fogadalmát 1758-ban tette le, pappá 1763-ban szentelték. Legtöbb idejét a kutatásainak szentelte, érdekelte a teológia, a földrajz, és a nyelvészet. Az erdélyi örmény dialektust beszélte és kilenc éven át hittérítői tevékenységet folytatott az erdélyi örménység körében. Ez alatt az idő alatt a Szent Lázár szigetén található monostor mintájára, egy monostort alapított (1795) és templomot építtetett Erzsébetvárosban. 1800-ban, II. István néven főapáttá választották. Rómában, Konstantinápolyban is alapított mechtarista intézményeket. Geográfiai munkája tizenegy kötetből áll, de sajnos a keleti-örmény területekről szóló kötetek nem maradtak fenn.¹⁴

Govrik Gergely mechtarista főapát az Erzsébetvárosról szóló három kötetes és a Szamosújvárról szóló egy kötetes örmény nyelvű monográfia írója. 1854. július 24-től a bécsi mechtaristák papnövendéke, 1861. május 9-én szentelték föl. Életrajzirói szerint alázatos és szorgalmas pap volt, életét a rendnek szentelte. 1864-től nyomdaigazgatóként tevékenykedett nyolc éven keresztül. Erdélyben, Szamosújváron 1879-től 1890-ig az egyik örmény árvaháznak volt a vezetője, majd Erzsébetvárosban papként és a helyi örmény bank igazgatójaként tevékenykedett 1909-ig. Tudományos munkát is folytatott, társszerzője volt a rend hetilapjának, az *Európának*, a mechtarista *Pazmaveb*-nek (Polihisztor) és az *Aravelk* (Kelet) napilapnak és a bécsi *Handēs Amsoreaj*-nak. Cikkeit gyakran álneven jelentette meg: „Phibas”-ként vagy „Johann Anetzi”-ként. A Szongott-vezette Armenia folyóiratban is publikált, és nagy tisztelője volt az aktív és állhatatos munkát folytató Szongottnak. Hozzá hasonlóan ő is végzett családfakutatást az örmények körében, kitartó munkával nézett át levéltári és könyvtári forrásokat, járt házról házra családi dokumentumok után kutatva. Írt Szamosújvár történetéről, és egy háromkötetes erzsébetvárosi monográfiát is megjelentetett.¹⁵ Gyémánt papi jubileumán, 1921. május 15-én kétórás szentmisét tartott. A mechtarista atyák egyik legkiemelkedőbbjeként emlékeznek meg a 81 évet élt, és az armenizmus terjesztéséért harcoló Govrikról.

Az armenológiát zászlajukra tűző erdélyiek sorát gazdagította Gábrus Zachariás is, akinek alakját Szongott Kristóf így idézi fel: „1817. szept. 2-án bucsúzott el Fehérvártól; de egyszersmind a papi pályának is, mely iránt gyermekkorá óta nagy hajlama volt ugyan, de rövid termete miatt arra alkalmatlannak tartott, – „Isten hozzád”-ot mondvá haza jött.”¹⁶ Gábrus Zachariás 1794-ben született Szamosújváron, középfokú és bölcsészeti tanulmányait Kolozsváron végezte el, és 1815-től Gyulafehérváron teológiát

¹⁴ Kovács Bálint – Pál Emese: Távol az Araráttól. 2013. 133–134.

¹⁵ Govrikan Grigor: Hajk’ Yelisabet’owpolis Dransilowanioy. Hator-A, Hator-B, Hator-G. Hator I–II–III. (1680–1779) Vienna, 1898.; II. (1780–1825), Vienna, 1899.; III. (1825–1904) Vienna, 1904. Írt még tankönyveket is: Kurzgefaßte allgemeine Geschichte. Wien, 1879.; Erdkunde. Wien, 1871. In: P. Dr. Vahan Inglesian CMV: Hundertfünfzig Jahre Mechtaristen in Wien (1811–1961). Druck und Verlag der Mechtaristen-Kongregation, Wien, 1961. 157.

¹⁶ Szongott Kristóf: Szamosújvár szabad királyi város monográfiája (1700–1900). II. kötet. Todorán Endre „Aurora” Könyvnyomdája. 1901. 71.

hallgatott. Tanítóként tevékenykedett élete végéig, és a szegény körülmények között élő, de tehetséges diákok megsegítését tűzte ki célul. A szamosújvári polihisztor kiemelkedő teljesítményt nyújtott tudósként, költőként, festőként és gépészként egyaránt.¹⁷ Szamosújváron az első magánkönyvtár megalapítása köthető a nevéhez. Ebben a könyvtárban megtalálhatóak voltak a saját kéziratok munkái (*Kirkhasvacaji Nachachaluthiuni totius mundi*, Könyv az isteni gondviselésről), de gyűjtötte az örmény nyelven megjelent, vagy az örménységgel kapcsolatos műveket is. Ki kell emelnünk heraldikai tevékenységét is, megalkotott egy heraldikai albumot, „*Scuta heraldica totius mundi...*” (Az egész világ címerei) címmel, mellyel a modern címerkutatók egyikévé vált. A közösség első templomának – amely 1727-ben készült el –, a Solomon templomnak az oltárát ő készítette el. A szovjet időkben könyvtárát szétthordták, könyvei és kéziratai különböző könyvtárakba és levéltárakba kerültek.¹⁸

A fordulópont a hazai armenológia életében, *Patrubány Lukács* nyelvész tevékenységéhez fűződik, aki 1900-tól már a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen tanított magántanárként örmény nyelvet és irodalmat.¹⁹ Patrubány volt az első, aki hazai felsőoktatási intézményben Örményországgal kapcsolatos tantárgyat oktatott. A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem *Almanachjait* végigböngészve tudományos karrierjét nyomon követhetjük évről évre. Bölcsészdoktor és okleveles középiskolai tanár a székesfővárosban 1884-től. Szerkesztője volt a *Sprachwissenschaften Abhandlungen*-nak és munkatársa a Kuhn-féle *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*-nak.²⁰ A Burgmann-Streitberg-féle *Indogermanische Forschungen*, a Kluge-féle *Zeitschrift für deutsche Wortforschung* és a párizsi *Bánász* (Philologia) örménynyelvű szakfolyóirat munkatársaként dolgozott 1892-től.²¹ 1902-től a bécsi örmény nyelvű szakfolyóirat, a *Handēs Amsōreaj* havi szemle egyik írója és a Magyar Néprajzi Társaság választmányi tagja volt.²² 1914-től az elzászi strassburgi *Indogermanische Geshellschaft* tagja, továbbá a párizsi *Societe de Linguistique de Paris*, a firenzei *Società Asiatica Italiana* tagjaként is számon tartották.²³ *Örmény tanulmányok* címmel jelent meg 1884-ben tudományos munkája.²⁴ Az 1899–1901-es egyetemi tanácsi jegyzőkönyvben a magántanári kinevezésének megszavazása, az első

¹⁷ Szongott: i. m. 71–73.

¹⁸ Ioan Chinris and Anca Elisabeta Tatay: An Armenian Man of Culture and Artist from Transylvania. Zacharias Gábrus (Zacharija Gabrušjan) and his Heraldic Manuscript. In: Series Byzantina. Studies on Byzantine and Post-Byzantine Arts. Vol. IX. The Polish Society of Oriental Art Cardinal Stefan Wyszyński University. Warsaw, 2011. 139–141.

¹⁹ Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem *Almanachja* (1900/01). Nyomtatott a M. K. T. E. Könyvnyomda (1901) Budapest. (55. o.) – ELTE Levéltár. (Magántanári megerősítés minisztériumi száma: 32.154/1900. május 12. BKMT-E *Almanachja* (1906/07) 63.

²⁰ Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem *Almanachja* (1900/01) Budapest, Nyomtatott a M. K. T. E. Könyvnyomda. (1901) 55. – ELTE Lt.

²¹ BKMT-E *Almanachja* (1902) 57.

²² BKMT-E *Almanachja* (1902–1903) 55.

²³ BKMT-E *Almanachja* (1914–1915) 71.

²⁴ *Patrubány Lukács*: Örmény tanulmányok. Franklin Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1884.

próbatanítására pedig 1900-ban került sor, próbaelőadása „Agathangelosz örményiül és görögül” címmel hangzott el.²⁵ A nagy tudású Patrubby Lukács több szakfolyóirat (magyar, örmény, török, arab, perzsa, tatár, orosz nyelvű) munkatársa volt.

A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanrendjét áttekintve az egyetemen az 1900-as évtől egészen 1926-ig nyomon lehet követni Patrubby Lukács által tanított tanegységeket. A következő tantárgyakat ölelte fel a magyarországi armenológiai oktatás: Az örmény irodalom aranykora; Örmény nyelvösszehasonlítás; A hangzó rendszer az örményben és a többi indogermán nyelvben; A klasszikus örmény nyelv összehasonlító nyelvtana; A latin nyelv viszonya az örményhez és a többi indogermán nyelvekhez; Az örmény nyelv; Általános és keleti nyelvészet. Összehasonlító nyelvtan; Az örmény szókincs, viszonyítva a rokon indogermán nyelvekhez; Az örmény nyelv rokonsága a finn és magyarral, törökkel, némettel és a zsidó nyelvekkel. (Eredeti kutatások szerint).²⁶ Patrubby nyelvészként kiállt az örmény indogermán nyelvcsaládba és árja nyelv ágba sorolása mellett.

A második világháború után Schütz Ödön vette át a hazai armenológia oktatását. Ennek szentelte egész életét és fél évszázados alázatos munkával megteremtette az armenológiai oktatás alapjait. Kutatási területe az örmény írásos kiptsák és oszmán nyelvemlékek, az örmény-magyar történeti kapcsolatok voltak. Schütz Ödön kiváló orientalista volt, aki az armeno-kiptsák nyelvet²⁷ tanulmányozva került kapcsolatba az örménnyel és vált világhírű armenológussá. A nyelvtudomány kandidátusa címet 1964-ben,²⁸ doktori fokozatot 1980-ban szerzett. A második világháborúban 1942-től 1945-ig katonai szolgálatot teljesített. A háború megpróbáltatásai után, a nehéz megélhetőségi körülmények között is a tudós pálya mellett döntött. Számos tudományos társaság és szakfolyóirat munkatársa volt. A Körösi Csoma Társaság vezetőségi, a Török Nyelvtani Akadémia (1968), az Amerikai Orientalisztikai Társaság (1988), az Örmény Tudományos Akadémia (1990) kutatójaként is jeleskedett. Az Eötvös Kollégium tagjaként a budapesti egyetemen bölcsészdoktori oklevelet szerzett 1938-ban. Az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa volt 1949-től 1968-ig. Továbbá az MTA Altajisztikai Tudományos Kutatócsoport (ELTE Belső Ázsia Intézet) tudományos főmunkatársa volt 1969-től. Első cikke a Magyar Könyvszemlében jelent meg „*Missiófalu Kis Miklós szolgálata az örményeknek* (1957)”. A bloomingtoni Indiana Egyetem uralisztika-altajisztikai tanszékén vendégprofesszorként 1969-től 1973-ig, és a budapesti egyetem tanáráként is dolgozott. Szerkesztője volt a *Budapesti Oriental Reprints. Series A*-nak 1977-től, *Series B*-nek 1981-től.²⁹

²⁵ ELTE Lt. 8/a. 5.: 620. sz. 1899/1900 Jegyzőkönyvek 1899–1901.

²⁶ Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Tanrend, M. K. T. E. Könyvnyomda (1901–1926) Budapest.

²⁷ Az örmény-kiptsák a krími örmény kereskedő csoportok nyelve. Kiptsák (török) nyelv, melyet örmény betűkkel írtak.

²⁸ Kandidátusi dolgozata: *A podoliai örmények és örmény-kiptsák nyelvemlékeik*. 1964.

²⁹ Demény-Dittel Lajos: *Néhány mondat dr. Schütz Ödön orientalistáról* (1916–1999) Hatvan, 2012.

Schütz több évtizedes levelezések során szerezte meg a kutatásaihoz szükséges könyveket. Úgy vélte, hogy a magyar-örmény kapcsolatok vizsgálata annak ellenére is fontos, hogy földrajzilag nagy távolságra helyezkedik el a két ország. A tatár és török korszak ugyanis olyan kulturális, nyelvi és történelmi hatásokkal járt mindkét nép életében, hogy a párhuzamok számos közös vonást alakítottak ki az örmény és a magyar közösségi tudatban. Fontosnak tartotta a nyelvészeti vizsgálatokat, mert a magyarok is azonos altaji, régi török, kipcsak, tatár-mongol, oszmán népekkel kerültek kapcsolatba az évszázadok során.³⁰ Még halála előtt két fontos kutatásban vett részt, az egyik egy jemeni eredetű, hatnyelvű arabírásos kézirat, *Rasulid hexaglott*³¹ néven ismert. A másik halála után megjelent mű, egy mongol kori örmény szerző, *Hajton Korikos* hercegnek a történelmi munkája, amin *Sinor Dénessel* dolgoztak. Schütz Ödön hagyatékából az ELTE épületén belül egy termet rendeztek be a könyveivel, amely Schütz Ödön Könyvtárként nyílt meg a kutatók számára. A gazdag hagyaték több ezer kötetből áll: armenológia, iranisztika, turkológia, kaukazológia tudományának legjelentősebb kötetei találhatóak meg a gyűjteményben. Halálával a budapesti örmény nyelvoktatás nem szűnt meg, hiszen tanítványa, a kiváló nyelvész és fordító *Szalmási Pál*³² már az 1960-as évektől tanított az egyetemen. Schütz Ödön után ő vette át és folytatta az örmény nyelv oktatását.

Korábban már volt szó a XVIII. és XIX. században, azokról a mechtarista atyákról, akik a korban hozzájárultak az armenizmus népszerűsítéséhez. A XX. században egy örmény testvérpárról *Fogolyán Lukács Miklós* (Budapest, 1927. október 12 – Velence, 1999. április 7.) és *Fogolyán András Vilmos* (Sepsiszentgyörgy, 1916. december 6 – 1976. május 3.) mechtaristák folytatták elődeik munkáját. Fordítói tevékenységüknek köszönhetően a magyar irodalom legkiválóbb művei közül pár kötet örmény nyelven is megjelenhetett. *Fogolyán András Vilmos*³³ szerzetes pap és

³⁰ Schütz Ödön: Az armenisztika jelentősége a magyar keletkutatás számára. In: *Keletkutatás*. 1991. tavasz. Körösi Csoma Társaság, Budapest. 41. További művei: Egy örmény-kipcsak krónika a lengyel-török háborúról, Budapest (1968); Eine armenische Chronik von Kaffa. 17. Jh. Budapest, 1975.; Armeno-Kiptshakisch und die Krim. Budapest, 1976.; Armeniáról az örményeknek. Budapest, 1976.; An Armeno-Kipchak document of 1640 from Lvov and its background in Armenia and in the Diaspora. (Between the Danube and The Caucasus A collection of papers concerning oriental sources on the history of the peoples of Central and South-Eastern Europe. Budapest, 1987.; A régi örmény irodalom kincsestára. Szombathely, 1995.

³¹ Rasulid hexaglott egy jemeni eredetű, hatnyelvű szögyűjtemény (arab, perzsa, török, bizánci görög, kilikai örmény, mongol, amit vagy VI. Rasulid herceg állított össze vagy neki készítették a 14. század második felében. *Peter B. Golden*: Rasulid hexaglot. *Encyclopaedia Iranica*. online verzió: <http://www.iranicaonline.org/articles/rasulid-hexaglot> (2009. március 6.)

³² Fordított szépirodalmi műveket például Hovhannesz Tumanjan-tól, Gugen Mahari-tól, Ruben Maruhjan-tól, ezek többnyire az Ararátban jelentek meg. *Demirçyan Derenik*: Hős Nazar országlása és bukása, avagy a botcsinálta népkirály; mesei vígjáték öt felvonásban gyermekekkel felnőttek és felnőtt lelkű gyermekek számára. Országos Örmény Önkormányzat. Budapest, 1997. Ford.: Avanesian Alex és Szalmási Pál.

³³ Fordítói munkássága: *Molnár Ferenc*: A Pál-utcai fiúk. Velence, 1946; *Kallós-Kerekesházy József*: Ábedik gróf. csodálatos élete. (Bazmaveb 1946/56.); *Tóth Tihamér*: A jellemes ifjú. Velence, 1953; *Gárdonyi Géza*: Egri csillagok. Velence, 1962; *Madách Imre*: Az ember tragédiája. Velence, 1970.

kollégiumigazgató volt. A gimnáziumot Velencében végezte el, majd Rómában tanult és 1939-ben szentelték pappá. Az OSzK-ban megtalálható örmény kódexeket fordította magyar nyelvre. Illetve örményre fordította Gárdonyi Gézáról az *Egri csillagok*-at, Madách Imre *Az ember tragédiája* című kötetét és Molnár Ferenc híres ifjúsági regényét a *Pál utcai fiúk*-at. Fogolyán Lukács Miklós³⁴ tanár, plébános volt, a középfokú tanulmányait szintén Velencében végezte, teológiát Rómában tanult és 1951-ben szentelték pappá. Örményre fordította Korbuly Domonkos „A magyarországi örmények” című írását és Vákár Tibor munkáit.³⁵

A nyelvészek és tudós atyák mellett az örmény-magyar identitású *Hovhannesian Eghia* (Isztambul, 1885. április 2. – Budapest, 1948. augusztus 15.) gödöllői ügyvéd is számos tudományos munkát jelentetett meg az örménység történelmével kapcsolatosan. Gödöllői lokálpatriótaként, szeretett városának, Gödöllőnek múltját is ismertette és népszerűsítette a magyarok körében.³⁶ Lelkesedésének köszönhetően 1928 decemberében egy helyi fórumot indított el Gödöllői Hírlap címmel. A népszerűsítő hetilapban szépirodalmi, társadalmi és közgazdasági témájú cikkek jelentek meg. A kor jobboldali szervezetinek hatására csatlakozott a Magyar Országos Védőerő Egyesülethez, és a Nemzeti Egység Szervezetéhez, ezért azonban 1945-ben letartóztatták, és haláláig a budapesti gyűjtőfogházban tartották.³⁷ Korbuly Domonkos (Budapest, 1914. október 27. – Budapest, 1988. szeptember 30.) részt vett az *Örmény magyar bibliográfia magyar nyelven* című kötet összeállításában. Korbuly dolgozott az IBUSZ-nál, a Magyar Kereskedelmi Banknál és haditudósító is volt az orosz fronton. Egész életét az örménység kutatásának szentelte, cikkei idegen nyelven is megjelentek. A Magyarországi Örmények Egyesületének titkára és a Budapesti Örmény Katolikus Egyházközség tanácsosa volt. Halálakor kutatási anyagát a Budapesti Örmény Katolikus Lelkészségnek adta át, így munkái szabadon hozzáférhetővé váltak a kutatók számára.³⁸

³⁴ *Fokolean* (Fogolyán) *Lukas* (Lukács): *Mxit'ar Abbahayr ew Transilvanioy Mxi'arean Arak'elowt'ean* (1723–1736). *Bazmavep* 1985/3–4., 267–293. és *Bazmavep* 1986/1–4. 59–90.

³⁵ Fordítói munkássága: *Blaskó Mária*: Szeretnék nagy lenni. Venezia, 1946.; *Korbuly Domonkos*: A magyarországi örmények. *Bazmaveb*, Velence, 1969: 1–3. sz., *Vákár Tibor*: Ararat szinfónia. *Háj Enthánik*, Velence, 1979: 3–4. sz. További munkái: Az erdélyi örmény telepek. *Háj Enthánik*, 1984: 3. sz., *Mechithar* és munkatársai Erdélyben. Velence, 1984.

³⁶ Munkássága: Az örmények szerepe Londontól Kalkuttáig. Budapest, 1921.; Arménia népe. Gödöllő, 1934.; Tervek és gondolatok Gödöllő fejlesztéséhez. Gödöllő, 1938.; Hazai örmények a nemzet szolgálatában. Gödöllő, 1940.; Szemelvények az örmény irodalomból. I. rész. Lírikusok, Gödöllő, 1942.

³⁷ *Réti László*: Egyén és polgárosodás – Gödöllői adalék a hazai polgárosultság 20. századi sajátosságaihoz. Egyetemi Újság, VII. évf. 6. szám. <http://www2.szie.hu/uj sag/>

³⁸ Munkássága: Az örmény kérdés a magyar közvéleményben. Budapest, 1942.; A magyarság első keresztény templomainak örmény vonatkozásai. Örményül: *Bazmaveb*, 1967/11–12. sz. és Magyar Történelmi Szemle, Buenos Aires, 1971/3. sz.; Örményországi magyarok. Élet és Tudomány, 1970: 4. sz.; örményül: *Bazmaveb*, 1970/1–3. sz., Emlékezés örmény ősökre. Korunk, Kolozsvár, 1973: 8. sz., A magyar nyelvű armenológia bibliográfiája. Simon J. Zavennel. Bp., 1983.

A XX. században a középkori és kora újkori előzmények, párhuzamok után ismét összefonódott a magyar és örmény társadalom történelme és kulturális élete a Szovjetunió térnyerésének következményeként. Noha különböző mértékben, de Magyarország és Örményország alá volt rendelve a Szovjetunióknak, így az államok közötti mozgás is könnyebb volt. Ezt a szocialista köztársaságok közötti jó viszonyt kihasználva, nemcsak a magyarok folytattak aktív munkát a magyarországi örménység kulturális értékeinek megőrzése érdekében, de örmény ösztöndíjasok is tanulnak Magyarországon. Magyarországról Jerevánba küldött ösztöndíjas volt *Krajcsír Piroska* és *Bagi Éva* irodalomtörténész, utóbbi *Örmény-magyar irodalmi kapcsolatok és az Armenia folyóirat*³⁹ címmel jelentette meg örmény nyelven könyvét. Örmény részről *Anahit Szimonján*⁴⁰ kell kiemelnünk, aki kiválóan megtanult magyarul és a budapesti tanulmányi útjai alatt az örmény-magyar folyóiratokat tanulmányozta. Ebből az odaadó munkából született meg 1996-ban egy örmény-magyar nyelvű kötet, amely *A magyarországi örmény sajtó XIX–XX. századi története*⁴¹ címet viseli. Munkájának középpontjában az Armenia című folyóirat részletes ismertetése, fontosságának felelevenítése áll. A könyv előszavát Schütz Ödön írta. Írásában bemutatja a magyarországi örmények hetilapjait is, mint *Szamosújoár és Vidéke* (1906–1907), *Szamosújoári Napló* (1910–1917), *Erzsébetvárosi Hírlap* (1906–1914) a korban megjelent összes többi hetilapot. Az örmény szellemi újjászületésnek és a nemzeti öntudatra ébredésnek hangja a Szongott Kristóf szerkesztette Armenia folyóirat volt (1887–1907). A lap magyarul és örményül is közölte a cikkeket, a verseket és a rövidhíreket. Anahit Szimonján művében felhívja a figyelmet arra, hogy Szongott nem akart ellenségeskedést szítani a két nép békés együttélésében, csupán felhívta az örmények és magyarok figyelmét arra, hogy ismerjék meg jobban egymás kultúráját, történelmét.

Összességében elmondhatjuk, hogy a XIX–XX. században Erdélyből indult az örmények iránti érdeklődés, kezdetben pedig összefonódott azzal a nemzetiségi ébredéssel, amelyből utóbb a tudományos alapokon nyugvó armenológia is kibontakozott. A XVII. századi örmény betelepítés sikerességét bizonyítja, hogy az erdélyi örmények lélekszáma a XIX. század közepére 6–8000 főre tehető. Teljesen asszimilálódtak, magyarul beszéltek, az örmény nyelv csupán a liturgiában maradt fenn. A nyelvváltással azonban nagy esélyük volt a rítusváltásra is, hiszen csak az alsópapság volt örmény. Külön egyházi vezetőjük Erdélyben nem volt, erre a veszélyre hívta fel a figyelmet elsőként Lukácsy Kristóf. A XIX. században indult meg az önálló kulturális létért való küzdés, ezért harcolt oly aktívan Szongott Kristóf is, aki igyekezett visszavezetni az asszimilált örményeket eredeti kulturális identitásukhoz. Patrubány Lukács magántanítói tevékenysége által először oktattak örmény

³⁹ *Bagi-Gevorgyan, Eva*: Hay-Howngarakan grakan aŋnjowt, yownnera ev „Armenia” Amsagira. Jereván, 1979.

⁴⁰ Eredetileg nemzetközi újságíró szakon végzett, majd az Örmény Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa.

⁴¹ *Anahit, Szimonján*: A magyarországi örmény sajtó XIX–XX. századi története. Országos Örmény Önkormányzat, Budapest, 1996.

nyelvet, irodalmat, történelmet az ország legnagyobb egyetemén, Budapesten, majd több mint húsz éves megszakítás után Schütz Ödön vette magához a kezdeményezést és nevelte fel hazai armenológusok új nemzedékeit. A Szovjetunió keretein belül, pedig lehetőség adódott örmény és magyar diákoknak ösztöndíjasként hazánkban, vagy Örményországban tanulni.

CZÉZÁR, NIKOLETT:
ARMENOLOGICAL RESEARCHES IN HUNGARY
IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

The study's main aim is to introduce the appearance and development of the Armenology in Hungary. The awakening of the Armenian national identity occurred at the same time as the Hungarian national question emerged in the 19th century. The first step was taken by Transylvanian Armenian-Hungarian intellectuals who realised that their nation had almost been assimilated and was on the way to lose its roots, culture and mother tongue completely. From Gherla (Armenopolis) the famous scholar priest Kristóf Lukácsy and the teacher Kristóf Szongott began to educate their nation about their own history, which they tried to introduce to the public. Mechitaristan priests as Grigor Govrikan and István Kövér Ákoncz started missionary activities between the communities in Transylvania and founded cloisters, churches and schools as well. The turning point in the life of the vernacular Armenology can be connected to the activity of Lukács Patrubby linguist. Thanks to Patrubby at the 1900s the Armenian literature and grammar was taught at the Hungarian university in Budapest. After the World War II. his work was continued by Edmund Schütz who established further Armenological researches in the second half of the 20th century. Not only the Armenian-Hungarian were active but also the Armenians came from Armenia during the Soviet period. They came to study and to conduct research about the Armenian ethnic in Hungary.